

УДК 316.4.063:343.2.01(47+57)»1920/1930»

М. І. Коврига

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ В СРСР (1920 - 1930 рр.)

У статті проаналізовано накази та директиви карально - репресивних органів СРСР, пов'язаних з напрямками діяльності спецслужб та модернізування структурних підрозділів у 1920 - 1930 рр.

Ключові слова: репресивно-каральні органи, Всеросійська надзвичайна комісія (ВНК), Державне політичне управління (ДПУ), Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), напрями діяльності.

В статті проаналізовані прикази та директиви карально-репресивних органів СРСР, пов'язаних з напрямками діяльності спецслужб та модернізації структурних підрозділів у 1920 - 1930 рр.

Ключевые слова: репрессивно – карательные органы, Всероссийская чрезвычайная комиссия(ВЧК), Государственное политическое управление(ГПУ), Объединённое государственное политическое управление (ОГПУ), Народный комиссариат внутренних дел(НКВД), направления деятельности.

The article analyzes the orders and directives of the punitive and repressive bodies of the USSR connected with the activity of special services and modernization of structural divisions in 1920 -1930 years.

Keywords: repressive and punitive organs, the Cheka, GPU, OGPU, NKVD, the direction of activity.

Досліджувана проблема є надзвичайно актуальною, оскільки дає змогу проаналізувати діяльність карально-репресивних органів СРСР з початку їх створення. Окрім того у статті відображено діяльність спецслужб на території Радянського Союзу як репресивного органу. Важливу роль у процесі встановлення радянської влади відігравали органи внутрішніх справ, на які покладалися завдання не лише дотримання «соціалістичної законності», але й оперативна та інформаційно - аналітична робота, охорона кордону, спостереження за інтелігенцією, духовенством, студентством.

Практично усі державні структури СРСР було охоплено розгалуженою мережею діяльності спецслужб, оскільки політичне керівництво СРСР вимагало тотального контролю за громадянами, з метою посилення диктату і нагнітання страху, прикриваючись соціалістичними ідеями загальної рівності і справедливості, боротьбою з «ворогами народу».

Мета статті полягає у дослідженні основних напрямів діяльності репресивно-каральних органів в СРСР у 20 - 30 роках ХХ ст.

Зважаючи на актуальність даної теми, слід згадати чимало дослідників, які присвятили даній проблемі свої наукові праці. Зокрема, негативний вплив сталінського тоталітарного режиму на церкву розкрито у статтях Н. Рубльова[18]. Важливим у розширенні напрямів діяльності репресивно-каральної системи є дослідження О. Гракіної [3] та Р. Подкура [16; 15]. У довіднику О. І. Кокуріна, М. В. Петрова репрезентоване важливе розширення документальної бази репресивно-каральної системи[12; 13].

Основу джерельної бази статті складають архівні матеріали які є в он-лайн доступі на сайті www.alexanderyakovlev.org[1] та інтернет проєкті «Історичні матеріали» www.istmat.info [9].

Функції ВЧК-ДПУ-ОДПУ-НКВС та пов'язані з ними нормативні, організаційно - розпорядчі документи відображенні в науковій літературі. З кожною реорганізацією спецслужби, змінювалися їх напрями діяльності, проте, вони зазвичай тільки доповнювалися новими пунктами.

Необхідно відзначити, що завдання щодо напрямів роботи знайшли своє відображення вже в перших нормативних документах, що визначали діяльність надзвичайних комісій. Так, в «Положенні про надзвичайні комісії на місцях», схваленому Всеросійською конференцією Надзвичайної комісії 10 червня 1918р., вказувалося, що Комісії повинні повсякчасно здійснювати:

а) Нещадну боротьбу з контрреволюцією і спекуляцією наявними силами, які є в розпорядженні Комісії;

б) Спостереження за місцевою буржуазією і за напрямом в її середовищі контрреволюційної роботи

в) Доведення до відома місцевої та центральної влади про здійснені заворушення та зловживання і припиненні їх.»[6]

З цих трьох завдань впливає, що важливим напрямом діяльності була оперативна та інформаційно-аналітична робота, яку вимагав налагодити Ф.Е. Держинський від своїх

співробітників. Решта завдань, які знаходяться в цьому документі вказують наступні вектори діяльності - це охорона державного кордону, контррозвідка, (в певних ситуаціях міліція).

Одночасно з цим, вище політичне керівництво країни та керівництво Всеросійська надзвичайна комісія рішуче вимагало від місцевих надзвичайних органів налагодження обліків «політично-неблагонадійних осіб». Так, в своїх пропозиціях про роботу ВНК голова РНК РРФСР В.І.Ленін пропонував з метою контролю здійснити облік технічних сил, старих і досвідчених фахівців, що співпрацювали з радянською владою [10, с. 35]. Дещо пізніше В.І.Ленін запропонував спецслужбам взяти під щільний контроль наукову і творчу інтелігенцію. В листі до Ф.Дзержинського від 19 травня 1922 р. він вимагав «...збирати систематичні відомості про політичний стан, роботу і літературну діяльність професорів і письменників» [11, с. 265].

Якщо структура Центрального апарату ВНК на початок 20-х років ХХ ст. була більш-менш чіткою і набувала логічного вигляду, то значно важче проходило налагодження напрямів діяльності безпосередньо на місцях. Давалися взнаки відсутність відповідних фахівців, низький рівень їх підготовленості, налагодженого і чіткого керівництва з боку центрального апарату.

Лише в першій половині 1920 року були зроблені певні кроки щодо організації структурних підрозділів на місцях, які були підпорядковані основним завданням, визначеним політичним керівництвом для колишніх спецслужб. У відповідності зі встановленою схемою в структурі губернських надзвичайних комісій утворювались: секретно-оперативний відділ, особливий відділ, загальний відділ.

На кінець 1921 року у ВНК було сформовано окрім раніше названих відділів, нові, зокрема, це:

1. Особливий відділ для боротьби зі шпигунством і контролю військових відомств і армії.
2. Транспортний відділ для боротьби з «ворожими елементами» на залізничному і водному транспорті і нагляді за його діяльністю.
3. Економічне управління для боротьби з «економічним шпигунством», шкідництвом і диверсіями «в народному господарстві».
4. Іноземний відділ для ведення розвідки за кордоном.
5. Секретний відділ (згодом отримав назву «секретно-політичний відділ») для боротьби з «антирадянськими партіями, політичними групами та організаціями», а також для стеження за інтелігенцією і духовенства [12, с. 9].

Відстеження політичних процесів в середовищі колишніх політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, як правило, здійснювалися 2 шляхами - легальним і конспіративним. Легальний спосіб полягав у відкритому нагляді за об'єктом уваги спецслужб, опитуванні керівників підприємств, політкомісарів, секретарів партійних осередків тощо. Конспіративний метод ґрунтувався на вербуванні інформаторів з числа членів політичних партій, інтелігенції, студентства, духовенства, а також організації інформування серед тих прошарків населення, де робота певних політичних партій і груп мала помітний вплив [15, с. 50].

Характерно, що з наступними реорганізаціями, як вказують дослідники О. Кокурін та М. Петров: «зазначені напрями діяльності чи сфера інтересів радянських органів держбезпеки залишалися незмінними (змінювалися лише назви) і завжди знаходили своє оформлення в тому чи іншому структурному підрозділі центрального чи місцевого апаратів держбезпеки (відділення, відділ, управління, Головне управління)» [12, с. 9].

Структура Державного політичного управління мало чим вирізнялася від ліквідованої ВНК. Лише в 1922 р. в його складі були контррозвідувальний та юридичний відділи. В 1927 році структура Центрального апарату Об'єднаного державного політичного управління зазнала змін і складалася з наступних складових:

- Колегія ОГПУ (основний орган, який засуджував до розстрілу з політичних справ).
- Адміністративно-організаційне управління (АОУ у функцію якого входить формування структури ОДПУ, кадрова робота, контроль за діяльністю територіальних і місцевих органів ОДПУ).
- Секретно - оперативне управління (СОУ).
- Економічне управління (для ліквідації шпигунства, контрреволюції і диверсій у сфері економіки).
- Головне управління прикордонної охорони і військ ОДПУ (для охорони кордонів держави).
- Спецвідділ (шифрувальний для забезпечення безпеки зв'язку та для ведення радіорозвідки, контролю за системами шифрування в державі).
- Особливо уповноважений при колегії.

– Особлива нарада при колегії (позасудовий орган, що мав повноваження розглядати кримінальні справи за звинуваченнями - у суспільно-небезпечних злочинах, і виносити вирок за результатами розслідування).

– Судова колегія (розгляд контрреволюційних справ) [4].

До 1927 року до складу СОУ входили такі відділи: Секретний, Контррозвідальний, Особливий, Інформаційний, Транспортний, Східний, Оперативний та Відділ центральної реєстрації.

До складу АОУ ОДПУ входили наступні відділи: тюремний, фельдзв'язку, санітарний, автомобільний, господарський, комендатура і деякі інші.

В 1932 р. СОУ було розформоване, а на базі відділу центральної реєстрації був утворений обліково-статистичний відділ ОДПУ [16, с. 347].

Як свідчать О. Кокурін і М.Петров, в результаті всіх реорганізацій до початку 1934 р. структура апарату ОДПУ була такою: Колегія ОГПУ, Управління справами, відділи: кадрів, Особливий, Секретно-політичний відділ, ІНО, Оперативний, Транспортний, Спеціальний, ОСВ, Фінансовий, а також: Економічне управління, Головне управління пожежної охорони і військ ОДПУ, Головне управління таборів і місць ув'язнення (ГУЛАГ), особливо уповноважений при колегії, особлива нарада при Колегії, Судова колегія [13, с. 49-59].

З утворенням НКВС в липні 1934 р. ОДПУ з своїми підрозділами увійшла до його складу на правах Головного управління державної безпеки. Така структура з невеликими змінами існувала до 29 вересня 1938 р.

9 червня 1938 р. згідно наказу НКВС СРСР № 00362 була оголошена нова структура оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР:

- Управління державної безпеки (1 регулюванням)
- Управління особливих відділів (УОВ або 2 регулюванням)
- Управління транспорту та зв'язку (3 управління)

Структура 1 управління була наступною:

- 1 відділ (охорона уряду)
- 2 відділ (оперативний відділ)
- 3 відділ (Контррозвідальний відділ)
- 4 відділ (Секретно-політичний відділ)
- 5 відділ (Іноземний відділ)
- 6 відділ (спостереження за міліцією, пожежною охороною, військкоматами)
- 7 відділ (оборонної промисловості)
- 8 відділ (промисловий)
- 9 відділ (сільського господарства) [14, с. 303].

Таким чином, згідно наведених фактів впливає підтвердження думки О. Кокуріна та М. Петрова про наступність радянської репресивної машини.

Що стосується спадковості інтересів і напрямів роботи, доцільно проаналізувати нормативні документи колишніх спецслужб, пов'язаних з організацією інформаційно-аналітичної роботи. Одним з перших таких документів стала підготовлена начальником інформаційного відділу Всеросійської надзвичайної комісії В. Ф. Ашмарінін інструкція по держінформації, затверджена наказом ВНК від 7 листопада 1922 р. Остання мала стати своєрідним регламентом діяльності державних інформаційних трійок, створених на рівні повітів під керівництвом ДПУ за участю представників повітового партійного та виконавчого комітету.

Як вказувалося в інструкції «...основною метою держінформації є інформування центру про ступінь стійкості становища на місцях і про проведення та зміцнення на місцях нашої політики. Тому, в основу державної інформаційної роботи лягло висвітлення політичного стану даного району і виявлення економічних причин, що впливають на зміну цього стану, а також висвітлення ступеня успішності проведення в життя найголовніших заходів радянської влади як в політичній, так і в економічній сферах» [16, с. 348].

Аналізуючи систему інформування під безпосереднім керівництвом ВНК-ДПУ, яка склалася на початку 20-х років ХХ ст., не можна не заперечити, що в зазначений період спецслужби мали і власну систему інформування вищестоящих партійних і радянських органів, яка спиралася на результати їх діяльності, причому на кожному етапі перед останньою ставилися нові специфічні завдання. В кінці 20-х - на початку 30-х років ХХ ст. інформації спецслужб набували все більше політичного характеру.

Доцільно зазначити, що інформаційна база колишніх спецслужб формувалася не лише за рахунок широкої і розгалуженої інформаційної мережі та відповідної оперативної роботи. Для цього використовувалися численні документальні фонди, наявні в державних і приватних архівах.

Характерно, що до архівних фондів спецслужби звернулися вже на початку 20-х років ХХ ст., відшукуючи в документах департаменту поліції та жандармерії, губернських канцелярій, судових органів імена провокаторів, членів різних політичних партій, поповнюючи ними оперативні обліки.

3 липня 1937 року була розіслана всім начальникам НКВС та начальникам управлінь НКВС країв та областей телеграма М. І. Єжова, де вміщено текст директиви. На підставі останньої в обласних управліннях НКВС були організовані спеціальні штаби для керівництва операцією, яким доводився «оперативний план щодо вилучення куркулів та кримінальників 1-ї категорії». Згідно з ним, органи держбезпеки повинні були виконати практичну підготовчу роботу та провадити слідство стосовно куркулів, а міліція — щодо криміналітету [6].

Після цього машина репресій запрацювала на повну потужність. Репресії були розпочаті з селянства згідно наказу НКВС від 31.07.1937 року. Список контингенту який підлягав репресіям:

1. Колишні куркулі, які повернулися після відбуття покарання і продовжують вести активну антирадянську підривну діяльність.

2. Колишні куркулі, які втекли з таборів або трудовоселеннях, а також кулаки, поховалися від розкуркулення, які ведуть антирадянську діяльність.

3. Колишні куркулі і соціально небезпечні елементи, що склалися в повстанських, фашистських, терористичних і бандитських формуваннях, які відбули покарання, сховалися від репресій або втекли з місць ув'язнення і відновили свою антирадянську злочинну діяльність та інші». Одночасно було прийнято рішення про розширення системи ГУЛАГ [8].

У 1937-1938 рр. репресії проводилися не тільки органами держбезпеки. В обласних і крайових управліннях міліції визначалися ліміти на арешти «соціально-шкідливого» і кримінального елемента, які доводилися до місцевих начальників. Працівники міліції заарештовували облавами раніше судимих, бездомних, безпаспортних, непрацюючих, нерідко затримували і тих, хто приходив до міліції, щоб заявити про втрату документів.

Після репресій над селянством НКВС згідно наказу від 1.08.1937 № 00485 впроваджувало справи стосовно представників національних меншин, і отримала назву «альбомної» за формою комплектації слідчих матеріалів та розгляду їх в трійках [8].

Згідно з цими та іншими документами репресіям повинні були піддатися: німці, румуни, болгари, поляки, фіни, норвежці, естонці, литовці, латиші, пуштуни, македонці, греки, перси, мінгрелівці, лакці, курди, японці, корейці, китайці, карели тощо. Разом з тим, «національні лінії» поширювалися тільки на «іноземні» для СРСР національності [4].

У ході терору були послідовно розстріляні наркоми внутрішніх справ Г. Г. Ягода і М. І. Єжов, два начальника охорони Й. Сталіна, К. В. Паукер і І. Я. Дагін. У загальній складності М. І. Єжов репресував 2273 чекіста (у це число входять не тільки розстріли), а Л. Берія - ще 937. Особливо жорсткою стала чистка самих високопоставлених чекістів; з 37 осіб, що мали звання комісара держбезпеки на 1935, до кінця терору залишилося в живих лише двоє [3].

Одним із напрямів діяльності спецслужб стала церква. З 1918 р. була розпочата боротьба спрямована проти церкви як соціального інституту і відзначалася відверто атеїстичним спрямуванням, що набуло, особливо у 1920-1930-х рр., форм різноманітних гонінь на церкву. Партія більшовиків поставила собі за мету побудову суспільства, в якому не знайшлося б місця для будь-якої релігії й церкви [17]. Було створено, зокрема, й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави. Для втілення свого плану створювалися відділи по відокремленню церкви від держави, якому було надано досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, обіжників, положень [9].

Отже, основні напрями діяльності спецслужб стосувалися всього громадського життя людини, яка проживала в СРСР. Оперативна робота та інші напрями репресивно-каральних органів були спрямовані, насамперед, на організацію, формування та розбудову ефективної агентурно-інформаторської мережі, використання широкого арсеналу оперативних методів та методів боротьби, а також дискредитацію певних верств населення не лише в очах українського народу.

Джерела та література

1. Архив Александра Н. Яковлева База данных документов [Електронний ресурс]- режим доступу <http://www.alexanderyakovlev.org>.

2. Большой террор [Електронний ресурс] - режим доступу http://ru.wikipedia.org/wiki/Большой_террор
3. Гракіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів/О. Гракіна// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - К., 1998. - № 1/2 (6/7). - С.174 - 182
4. Державне політичне управління при НКВС РРФСР [Електронний ресурс] - режим доступу http://ru.wikipedia.org/wiki/Государственное_политическое_управление_при_НКВД_РСФСР
5. Директива № 266 наркома внутрішніх дел ССРСР Н. И. Ежова всем начальникам краевых и областных управлений НКВД. [Електронний ресурс] - режим доступу <http://istmat.info/node/32615>
6. Документ № 1 Положение о чрезвычайных комиссиях принятое на Всероссийской Конференции Чрезвычайной Комиссии [Електронний ресурс] - режим доступу <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/72238>
7. Документ № 82 Постановление Политбюро об утверждении приказа НКВД № 00447[Електронний ресурс] - режим доступу <http://www.alexanderyakovlev.org/almanah/inside/almanahdoc/1006219>
8. Документ №166 Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел ССРСР № 00485[Електронний ресурс] - режим доступу <http://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/61148>
9. Інтернет проект «Історичні матеріали»[Електронний ресурс] - режим доступу [www. istmat.info](http://www.istmat.info).
10. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55 т./ В. И. Ленин. - М.: Издательство политической литературы, 1969. - Т 37.
11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55 т. /В. И. Ленин. - М.: Издательство политической литературы, 1970. - Т. 54.
12. Лубянка: ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ 1917 - 1960 Справочник / Авторы-сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров. — М., 1997.
13. Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917—1991. Справочник /Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М.: МФД, 2003. (Россия. XX век. Документы).
14. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. / В. Окіпнюк // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – К., 2008. - №1/2 (30/31). - С. 292-310.
15. Подкур Р.Ю. За повідомленням радянських спецслужб / Р. Ю. Подкур. – К.: Рідний край, 2000.
16. Подкур Р. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20-30-х роках / Р. Подкур // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - К., 1998. - № 1/2 (6/7). - С.342 – 356.
17. Релігія СРСР [Електронний ресурс] - режим доступу http://ru.wikipedia.org/wiki/Религия_в_СССР
18. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: Боротьба владних структур УСРСР проти римсько - католицької церкви, 1920-ті роки / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - К., 1998. - № 1/2 (6/7). - С. 228 -243.

УДК: 943.7.088

А.В. Слесаренко

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ЛЕГЕНДИ ЧЕСЬКОГО АНДЕГРАУНДУ ІВАНА МАРТИНА ЙРОУСА

У статті аналізується життєвий та творчий шлях легенди чеського андеграунду Івана Мартіна Йроуса.

Ключові слова: андеграунд, дисидент, Чехія, Іван Мартін Йроус.

В статтє анализируется жизненный и творческий путь легенды чешского андеграунда Ивана Мартина Йироуса.

Ключевые слова: андеграунд, дисидент, Чехия, Иван Мартин Йироус.

The article analyzes the life and profession career of a legend of the Czech underground movement Ivan Martin Jirous.

Key words: underground, dissent, Czech, Ivan Martin Jirous.

До когорти знакових постатей чеської культури другої половини ХХ- початку ХХІ ст. належить Іван Мартін Йроус (чеською – Ivan Martin Jirous, 23 вересня 1944 р., Гумполець, Край Височина – 10 листопада 2011 р., Прага) – поет і публіцист, дисидент, відомий під псевдонімом